

Från dagerrotypi till cartomani

Den första fotografiska tekniken som kom till Sverige var dyr och otymplig. Men då de tidiga dagerrotypierna på 1860-talet ersattes av det nya, billigare visitkortsformatet utbröt en fullständig "cartomani" jämförbar med dagens Facebook. Ett problem i dag är att många fotografier från visitkortseran varken är daterade eller namngivna – men misströsta inte! Det går att ta reda på mer om dem.

Maria Bratt

T.h: Dagerrotypi av okänd man fotograferad på 1850-talet

BILDKÄLLA:
PORTRÄTTFYND
#104110

Redan 1826 hade fransmannen Joseph Nicéphore Niépce lyckats skapa en fotografisk bild. Den grynga bilden av takåsarna utanför hans fönster i "Le Gras" är ansett som världens första fotografi. Men tekniken behövde utvecklas och några år senare slog han sig samman med en annan fransk forskare, Louis Jacques Mandé Daguerre. År 1839 presenterades "dagerrotypin" för världen. Den var den allra första fotografiska tekniken som gjorde det möjligt att framställa beständiga bilder på silveröverdragna kopparplåtar. Niépce dog 1833 och hann därför inte uppleva fotografiets genomslag.

Dagerrotypin kommer till Sverige

I hela den moderna världen var intresset stort för den nya tekniken och till Sverige kom dagerrotypin bara ett par år efter att den lanseerats. De tidiga svenska dagerrotypisterna reste runt på turnéer i Sverige där de mot betalning före-

visade den avancerade tekniken, samtidigt fotograferade och sålde miljöbilder och porträtt.

En av Sveriges första yrkesfotograf var adelsmannen och den före detta militären Lars Jesper Benzelstierna. Han fick äran att förevisa den nya tekniken för kronprins Oscar I och startade sedan sin verksamhet i Stockholm 1841. Till en början var affärsutsikterna lysande, men affärerna kom snart

att gå trögt då antalet verksamma dagerrotypister snabbt ökade i huvudstaden. För att slippa konkurrensen gav sig Benzelstierna ut på turné i landet.

Han och andra kringresande dagerrotypister var på 1840- och 50-talen efterlängtrade och välkomnade på orterna de besökte. Ibland köpte de annonsutrymme i de lokala tidningarna för att i förväg meddela sin ankomst – men kanske ännu viktigare var kanske den kostnadsfria uppmärksamhet de fick i form av nyhetsartiklar som de nyfikna redaktörerna publicerade. Det hände också att fotograferna skickade varuprov i form av bilder som till exempel den lokala bokhandeln kunde skylta med inför fotografens ankomst.

Men efterfrågan på dagerrotypier blev trots det aldrig särskilt stor. För Benzelstierna upphörde framgångarna så småningom eftersom han inte hängde med i den tekniska utvecklingen. Den allra största ef-

terfrågan var på porträttfotografier och för att ta bra sådana bilder behövdes förbättrade objektiv.

Under 1840- och 50-talen var dagerrotypisterna i första hand kringresande. Först i slutet av 1850-talet började flera fotografer öppna fasta porträttateljéer i städerna. Många av pionjärerna blev framgångsrika porträttfotografer. Men marknaden blev fortfarande inte stor, dagerrotypierna var omständliga att framställa och blev därför dyra. Bilderna var också känsliga för beröring. De bestod av lösa partiklar av silverjodid och kopparplåtens silverskikt måste därför skyddas från inträngande syre för att inte oxidera. Dessutom tillät tekniken bara ett spegelvänt original, som i princip inte gick att reproducera. Den omständliga framkallningsprocessen var också ohälsosam.

Under samma tid som dagerrotypin utvecklades hade den brittiske forskaren Talbot lyckats skapa negativa bilder som kunde

framkallas på papper och reproduceras ett oändligt antal gånger. Det är hans teknik som ligger till grund för den process vi använt oss av fram till den digitala revolutionen.

Till skillnad från sina franska kollegor marknadsförde han inte tekniken på samma sätt som sina franska kollegor och Talbots teknik kom därför i skymundan under fotografins första decennier.

Visitkortet gör entré

Det var i stället en annan fotografisk teknik som kom att göra porträttfotografiet populärt hos den breda massan. Den så kallade våtkolloduimmetoden eller våtplåten utvecklades av den brittiske skulptören F.S Archer redan under början av 1850-talet. Den gjorde det möjligt att enkelt mångfaldiga pappersfotografier utifrån ett negativ av glas. Tekniken minskade sittningstiderna framför kameran och särskilda visitkortskameror med flera objektiv rationaliserade

tillverkningen av porträtten ytterligare. På kontinenten hade tekniken slagit igenom redan under slutet av 1850-talet och i Sverige lanserades det nya porträttformatet under hösten 1860.

Visitkortet gjorde succé. Det blev förhållandevis billigt att gå till fotografen och framför allt blev papperskopiorna så billiga att de kunde köpas i mängder och delas ut bland familj och vänner. I början av 1860-talet brukar man tala

Ovan: Anonyma porträtt.

BILDKÄLLA: SVERIGES SLÄKTFORSKARFÖRBUNDS BILDSAMLING OCH PORTRÄTTFYND.

Nedan: Två ferrotyper, tagna i USA på 1850-talet.

BILDKÄLLA: SVERIGES SLÄKTFORSKARFÖRBUND

PORTRÄTT

Fram och baksida
av ett visitkortspor-
trätt från 1860-talet
BILD: PÅR RITTSEL

om en "cartomani". Alla bland borgerskapet som ansåg sig hänga med ville ha ett "carte-de-visite". Själva begreppet visitkort förklarar det initiala syftet; det var ett kort som togs med när man gjorde visit, lämnades vid dörren och bars in på bricka till herrskapet.

Den nya tekniken gjorde fotografierna betydligt billigare, men det var fortfarande i huvudsak personer ur de högre samhällsskikten som lät fotografera sig under 1860-talet. Men redan under de följande decennierna blir det allt vanligare att gå till fotografen. Till en början kunde en fotograf göra stora pengar – vilket ledde till en överetablering på marknaden under den andra halvan av 1860-talet. Det innebar förstås att priserna på visitkort sjönk och flera fotografer fick slå igen. Samtidigt fick fler råd att gå till fotografen.

En av de tidiga fotograferna som etablerade sig i Stockholm var Bertha Valerius (1842-1895). Hon var från början porträttmålare och blev mycket framgångsrik som fotograf, med kungligheter och kändisar i sin kundkrets. Hennes fotografiska porträtt var omtalade och och i hennes dödsruna i Idun står att läsa att hennes arbete gett henne en "riklig inkomst".

En av de allra mest framgångsrika fotograferna under visitkortsboomen på 1860-talet var norrmannen Mattias Hansen (1823-1905) vars fotografier av den kungliga familjen och andra berömdheter hamnade i många samlaralbum.

Han taxerades för 20 000 riksdaler per år i början av 1860-talet – en enorm inkomst för sin tid. En arbetares årslön låg på omkring 400 riksdaler.

Hansen tog emot och lärde upp praktikanter. En av dessa var Frans Dyring som senare blev en av de första visitkortsfotograferna i Linköping. I Dyrings anteckningsblock från sin praktik hos Hansen finns ett recept på Collodium (som användes i framkallningsprocessen). Sådana recept var något fotograferna ofta behöll för sig själva under den här tiden, då konkurrensen om kunderna var hård.

De tidiga fotoateljéerna var beroende av dagsljus innan elektrisk belysning blev vanligt i slutet av 1800-talet. Vid mulet väder blev sittningstiderna långa och det var svårare att få en skarp bild. Med tiden utvecklades mer och mer ljuskänslig optik och fotograferna som kunde kosta på sig att uppdatera sin utrustning tog skarpare porträtt med finare kontraster.

Datering av porträtt

Att kunna datera ett äldre porträttfotografi är naturligtvis viktigt. Om vi vet vem den avporträtterade är så är det kanske inte så svårt att gissa ungefär hur gammalt fotogra-

fiet är utifrån hur gammal personen ser ut att vara vid fototillfället. Men om vi har ett anonymt porträtt framför oss blir det svårare.

Men det finns fler möjligheter att närma sig en tidsbestämning. Börja med att läsa informationen som finns på kortet. Nästan alltid finns fotografens namn och ateljéns adress angivet på fram- eller baksidan. Lennart Snabb i Uddevalla har skapat en lista över alla yrkesfotografer mellan åren 1899 - 1911 i Sverige som man kan ladda hem på Rötters Porträttfynd (direktlänk finns i den här artikelns källförteckning). Underlaget är en förteckning över svenska fotografer utgiven 1899 respektive 1911 av Sveriges Fotografers Förbund. Finns inte fotografen du letar efter med här är det en god idé att googla namnet.

I Nordiska museets nationella fotografregister i bild databasen Digitalt Museum kan du också söka på fotografens namn. Rötters bild databas Porträttfynd är också ett ypperligt hjälpmedel. Med hjälp av båda databaserna kan du få fram information både om fotografen och i bästa fall dessutom om den avporträtterade.

Annan information som är viktig är på vilken adress fotografen var verksam. Många fotografer bytte

"fru Gejerstam", enligt text på baksidan. Fotografi av Maths Hansen taget någon gång mellan 1860 - 1869.

T.h: Fotografi av en okänd kvinna. Taget av Selma Jacobsson, 1870-tal.

BILDKÄLLA: SVERIGES
SLÄKTFORSKARFÖRBUND

Karl XV i moderiktiga rutor – på sin tid känd som kvinnokarl. Han hade ett vidlyftigt leverne och avled i "tarmtuberkulos", endast 42 år gammal år 1872. Foto taget av Maths Hansen omkring 1860.

BILDKÄLLA: SVERIGES SLÄKTFORSKARFÖRBUND

lokal flera gånger under sin yrkeskarriär. Om du lyckas få fram information om när fotografen hade sin studio på den nämnda adressen kan du komma ännu närmre i din datering av kortet.

I exemplet till vänster ser vi hovfotografen Maths Hansens fotografi av "fru Gejerstam", taget i hans studio på Drottninggatan 5 enligt kortets baksida. Fotot måste därmed vara taget efter 1860 och innan 1869, eftersom Maths Hansen bytte lokal till Regeringsgatan 11 år 1869.

Ett annat exempel är kortet till höger om det fru Gejerstams. Av den tryckta informationen på baksidan får vi veta att fotografens namn är Selma Jacobsson och att hennes studio fanns på Drottninggatan 10. Selma Jacobsson finns inte med i den tidigare nämnda förteckningen över fotografer verksamma mellan 1899 – 1911. Men en googling av "Selma Jacobsson fotograf" ger följande information från wikipedia: Selma Ida Jacobsson, f. 1841 i Stockholm, d. 1899 i Stockholm, svensk officiell kunglig hovfotograf. Hon var mycket uppskattad och känd på sin tid. Vi får

dessutom veta att: "Hon utbildade sig hos fotografen Bertha Valerius och studerade sedan i Wien och Gent. Hon upprättade 1872 en ateljé i Stockholm; först på Drottninggatan, och från 1877 på Fredsgatan 15." Med hjälp av denna information kan vi alltså datera fotografiet till mellan 1872 – 1877.

Ett annat sätt att datera särskilt de äldre bilderna är genom kartongens tjocklek. Bilderna från 1860- och 1870-talen är omkring 0,4 mm tunna. Från 1880-talet till 1890-talet är kartongen någon tiondels mm tjockare och när vi närmar oss slutet av seklet mäter kartongen drygt en mm. På de senare porträtten var kanterna ibland fasade och förgyllda.

Kläd- och hårmode kan man naturligtvis också ta hjälp av för att datera fotografier. I kronologin nedan sammanfattas hur porträttfotografierna utformades under perioden 1860 – 1910.

Porträttfotografiets kronologi

1860-tal

Under 1860-talet var det vanligast att man porträtterades i helfigur. Studiomiljön var ofta enkel, med en stol och eventuellt ett bord. Hos societetsfotograferna i Stockholm kunde interiören vara något mer påkostad. Det kvinnliga modet dominerades sedan 1850-talet fortfarande av krinolin – en vid stålkonstruktion som lyfte underkjolarna runt om och som gjorde att det gick åt mängder av tyg. Håret var mittbenat, slätt och samlat i nacken som en motsats till krinolinens fluffiga vidd.

Herrmodet var diskret och mörkt. Rocken knäpptes runt hela framsidan så varken väst eller byxor synes och långbyxorna var vida. Det kunde kombineras med hög hatt. Mot slutet av 1860-talet blev rutigt högmodernt och det rutiga modet hängde med en bit in på 1870-talet. De tidigare populära buskiga polisongerna ersattes så småningom av ett vältrimmat helskägg.

Utformningen av korten är enkel, kartongen är tunn och fotografens namn och adress står stämplad på baksidan.

1860

1865

1870

1875

1880

1890

1900

1910

1870-tal

I 1870-talets kvinnliga mode utmärker sig turnyren – en stålkonstruktion som lyfte upp klänningens bakre parti som dessutom draperades med volanger. Urringningen var spetsig och täcktes ofta av en dräktjacka som knäpptes ända upp till halsen. Påsydda volanger förekommer.

Håret sattes upp högt och ofta konstfullt med löshår och korkskruvar. En populär frisyra var en tjock fläta som arrangerades i en kringla mitt på huvudet.

Bildutsnittet är nu oftare halvfigur eller i höjd med bröstet och bakgrunden är slät och utan rekvisita. Mot slutet av decenniet blir det vanligt att fotografiet ramas in med en röd dekorativ kant. Kortens baksida får också ett stiligare utförande.

1880-tal

Mot slutet av 1880-talet blir frisyrmotet något enklare, unga kvinnor kunde låta en lång fläta hänga ned över axeln, eller så kunde håret samlas i en stram knut. En kort lugg eller krusiga lockar som ramar in ansiktet blev modernt. Klänningarna var fortfarande draperade baktill, men de fick under 1880-talet en slankare siluett och ingen turnyr.

Slipsen eller sjalen har gjort sitt intåg i herrmodet, men ännu är fluga vanligare. Mustaschen börjar ersätta helskägg och den är ofta väl waxad och positivt uppåtvinklad.

Bakgrunden är antingen slät (det gäller främst halvfigur och ansiktsporträtt) eller med en mer avancerad rekvisita. Är porträtten i helfigur kan pelare, draperier, krukväxter och möbler vara med. Den typen av ateljéinredning hänger med även under 1890-talet och fram till sekelskiftet.

1890 - 1910

På 1890-talet försvinner turnyr och draperingar från klänningsmodet och klänningen blir slät och lätt trattformad. De gamla puffärmarna från 1830-talet blir moderna igen. Den i särklass mest populära frisyren från 1890-talet och en bit in på 1900-talet var den lösa och luftiga knuten mitt på huvudet. Mansdräkten bestod av

kavaj, väst och byxor. Skägget har oftast fått ge vika för mustaschen.

Mot seklets slut och under 1900-talets första decennium blir kläderna enklare, till exempel kunde man bära tvådelat – en blus kunde kombineras med en lång kjol och ett skärp som markerade midjan. Axlarna markerades med volanger och luftiga spetsar.

Med Carl Lindquists naturromantiska kuliss och folkdräkter (t.h. porträttfynd #103972) har vi precis passerat sekelskiftet. Han drev sin ateljé i Växjö 1900 till 1912. Att låta fotografera sig i folkdräkt, var populärt under nationalromantiken kring sekelskiftet 1900.

Kartongen är tjockare (ca 1,25 mm), präglad och gärna i någon mörk färg – mörkt grå eller brun. Förgyllning av texten och fasade kanter är vanligt.

Källor:

DigitaltMuseums bildsamlingar - <http://www.digitaltmuseum.se>

Nordiska museets nationella fotografregister - <http://nfr.nordiskamuseet.se>

Porträttfynd, Rötter, Sveriges Släktforskarförbunds webbplats - www.genealogi.se/faktabanken

Helsingborgs museers databas för museisamlingar, Carlotta, <http://museum.helsingborg.se/web/object/267034>

Rittsel, Pär: Hans webbplats om visitkortsepoken: <http://www.algonet.se/~rittisel/Visitkort/>

Snabb, Lennart: Register öfver Svenska Fotografers Förteckning av anno 1899 resp. 1911. - <http://www.genealogi.se/images/portrattfynd/snabbregister.pdf>

Ann-Sofi Forsmark & Mariann Odelhall, Cartomani - 1800-talets facebook, utdrag ur Blick : Stockholm då och nu / Stockholms stadsmuseum. 5. - 2009. - S. 78-87

Mörkfors, Gunnel (red.) (2013). Fotografer i Östergötland: från daguerreotypi till digitalt. Linköping: Östergötlands museum
Hammar, Stefan (1998). Det förgångnas spegel: Nyköpings ateljé- och porträttfotografer, 1840-1960. Nyköping: Sörmlands museum

Bilder:

Om inget annat är angivet är bilderna anonyma, från Porträttfynd eller Sveriges Släktforskarförbunds samling.